

Magistraten som kirkepatron

Af Sigurd Jensen

Artikel i Historiske Meddelelser om København, 4. række, bind 5 (1959)

Scannet og behandlet af Jesper Vang Hansen, 2006

Noter angives i () og gengives til slut.

Af Københavns kirker er der 8, der har en særlig tilknytning til, den kommunale administration. Magistraten er, hvad man kalder kirkernes patron. Disse 8 kirker, som man populært omtaler som magistratskirkerne, er Helligånds, Vor Frelzers, Trinitatis, St. Pauls, St. Jakobs, St. Matthæus, Helligkors og St. Andreas. De har altså en lidt anden administrativ stilling end flertallet af hovedstadens kirker, og det har sin særlige historie.

Patronatsret (jus patronatus) til kirker er et begreb, der har rødder helt tilbage i den ældste middelalder. Det eksisterer endnu i dag, men det er indlysende, at et forhold, der har eksisteret gennem så mange århundreder, gennem tiderne har haft en vidt forskellig karakter. Generelt kan det dog siges, at det har rummet to hovedelementer: kontrol med kirkens økonomi og kontrol med ansættelsen af visse kirkelige funktionærer, undertiden endog præsterne.

Patronen er kirkens forsvarer, og til gengæld for dette forsvar, tiar han kunnet disponere over visse af kirkens indtægter, i middelalderen dog ikke kirketienden. Den middelalderlige kirkepatron havde ret til at »præsentere« en kandidat til sognepræsteembedet, og man tør regne med, at denne præsentationsret i realiteten har været en kaldsret.

Patronat kunne efter kanonisk ret hovedsagelig erhverves på to måder: ved at bygge en ny kirke, hvis patron man så blev, eller ved at øve velgerninger mod en allerede bestående.

Ved reformationen kommer en krise for patronatsbegrebet. Den nye kirkeforfatning stillede sig, som biskop Engelstoft (1) udtrykker det, »ikke ubevidst« i modsætning til patronatsretten, der vanskeligt lod sig underordne det nye forhold, at menighederne havde valgretten til præsteembederne og kongen stadfæstelsesretten. Kirkeordinansen tolererede eksistensen af patronatet for ikke at krænke erhvervede adelsrettigheder, men antyder intet om, hvorledes ny patronatsret skulle kunne erhverves. Engelstoft mener, at patronatet, som et levn fra fortiden, ville være gået sin hende imøde, om ikke man havde fundet på nye måder, hvorpå det fik mulighed for at »indsnige sig« i den protestantiske kirkeforfatning.

Nye kirker oprettedes ikke i årene efter reformationens indførelse, tværtimod. Og der fandtes ikke mere en myndighed i kirken, der som de katolske biskopper kunne belønne velgerninger mod kirken med patronat. Præstevalget lå hos menigheden og kunne ikke afstås; kirkens ejendom og

overskud var kongens, og han kunne vel afstå sine rettigheder hertil, men når han gjorde det, skulle der i og for sig ikke formelt - i henhold til Engelstoft - blive tale om fuldt patronat.

Det er imidlertid det, der sker. Kongelig benådning med jus patronatus bliver den legale måde, hvorpå patronatsretten erhverves i den protestantiske tid. Der er i første række tale om en benådning med økonomiske goder og deraf følgende økonomiske forpligtelser overfor kirken. Men at indflydelse på besættelsen af præsteembedet følger med, er en logisk og uundgåelig følge.

Ved siden af den kongelige benådnings legale vej går der i det 16. og 17. århundrede andre veje til patronatet, idet dette erhverves stiltiende og de facto ved, at adelige gør deres lokale indflydelse gældende overfor en kirke. Der kunne blive protesteret, og en del af de protester, der blev afgivet i sådanne tilfælde, er bevaret i det historiske kildemateriale, som vi besidder. Men nogen egentlig modvægt synes ikke skabt i adelsvældets dage. Først med enevælden kommer der noget mere Lovmæssige forhold på dette område.

Denne udvikling gør sig imidlertid navnlig gældende for landsbykirkerne. For hovedstadens kirker kom forholdene til at udvikle sig på deres egen måde, som dog kun kan forstås på baggrund af den foran skitserede udvikling.

Ved reformationen var der sket det med Københavns kirker, at nogle var blevet nedlagt, og andre havde fået forøget deres ejendom på de nedlagtes bekostning. Der havde hidtil været 4 sognekirker i byen: Vor Frue, St. Feder, St. Clemens og St. Nicolai. Hertil kom nogle klosterkirker (Gråbrødre, St. Gertrud og St. Clara) samt Helligåndshospitalets kirke. Ordningen af disse kirkers forhold blev efter 1536 lagt i hænderne på en kommission, bestående af nogle rigsråder samt repræsentanter for magistraten. Det bestemtes, at Vor Frue, St. Nicolai og Helligåndsklostrets kirke fremtidig skulle være stadens sognekirker. Ordningen af Vor Frues forhold prægedes af dens tilknytning til universitetet. Nicolai og Helligånds var borgernes kirker fuldt ud. (2)

Om Helligåndskirkens forhold vides, at stadens styre fra reformationen og til sidste halvdel af det 17. århundrede øvede den afgørende indflydelse på valget af sognepræst, som kirkeordinansen hjemlede. Sidste gang var i 1665, da magister Esaias Fleischer blev kaldet. Hans kaldsbrev er bevaret og viser i detaljer, hvorledes fremgangsmåden var. (3) Derefter tiltog kongen sig eneret på at kalde sognepræsten ved kirken. Men borgerskabet (magistraten) bevarede retten til at præsentere kapellanen, hvad der udtrykkelig stadfæstedes 1707. (4)

Vedrørende forholdene omkring Nicolai Kirke foreligger oplysninger om følgende sag:

I 1550'erne opstod der strid mellem fru Thale, enke efter Povl Laxmand, og Københavns magistrat, der optræder som forsvarer for Nicolai Kirkes rettigheder. Striden drejede sig om gods, som fru Thales svigerfaders fader, ridder Povl Laxmand, havde skænket til et alter i Nicolai Kirke med den bestemmelse, at det pågældende altergods skulle stå under magistratens tilsyn og forsvar. (5)

Processen, hvis udfald er uden interesse i nærværende forbindelse, viser altså, at der har påhvilet magistraten et forsvar for i al fald en del af Nicolai Kirkes besiddelser, og at magistraten har påtaget sig dette forsvar også efter reformationen.

Som denne kirkes »værger og forstandere« nævnes 1506 - altså allerede i den katolske tid - borgmester Johannes Mesenheem, kaldet Bogbinder, og rådmand Mattis Busk, og 1520 var borgmester Engelbret Fincke kirkens værge sammen med Thomas Læstemager. 1548 træffer vi rådmand Jesper Alsing som kirkens værge sammen med Niels Læstemager, og 1569 var rådmand Hendrieh van Møsen værge sammen med Albridt Albridtsøn.(6) Der var altså nøje forbindelse mellem magistraten og kirkens styre både før og efter reformationen, og »forsvaret« for kirken besørgeres ved, at magistratsmedlemmer indtræder blandt dens værger.

Hvad besættelsen af sognepræsteembedet ved Nicolai Kirke angår, er der næppe grund til at regne med, at forholdet har været stort anderledes end ved Helligåndskirken, (7) selv om der dog er tegn, 'der tyder på, at den fore-tagsomme Christian IV i hvert fald ved besættelsen af embedet i 1614 har blandet sig i sagen. (8)

At borgerne til stadighed måtte være på vagt overfor adelens trang til at blande sig i kirkelige forhold, ikke mindst i Frederik II's tid, viser følgende lille affære fra 1566:

Sognepræsten ved St. Nicolai, magister Jacob Nielsen, var blevet modeprædikant, og adelige var begyndt at benytte ham også uden for hans sogn, bl.a. ved begravelser. Ja, selv ovre fra Skåne blev hans tjeneste påkaldt, og superintendenten her blev vred. Sagen gik til universitetet, der imidlertid standsede den, fordi rigsråden Peder Bille intervererede til fordel for magister Jacob. Så greb kongen ind med fast hånd. 27. februar 1566 meddelte han præsten, at han havde at holde sig til sit sogn. Gjorde han ikke det, ville han blive afskediget, uden at sagen først blev forelagt »de højlerde eller andre«. Den undskyldning, at nogen af adelen ville bruge ham andetsteds, gælder ikke, »da adelen ikke har noget med religionen at skaffe«. (9)

Først og fremmest måtte der dog holdes årvågen vagt om de københavnske kirkers økonomiske goder. 8. november 1554 udstedte kongen åbent brev om, at da der ligger vikariegods (d.v.s. ejendomme, som i den katolske tid var skænket til kirken til bestemte gudstjenester) i København, som adelen ikke har stiftet, og man kan befrygte, at det skal forrykkes derfra med tiden, så skal dr. Peder, superintendent i Sjællands stift, og borgmestre og rådmænd i København lægge det til kirketjenernes og skoletjenernes underholdning sammesteds. Dog skal de personer, som nu har det i deres værge, nyde det efter recessen og deres forleningsbreve. Borgmestre og rådmænd skal påse, at det ikke forrykkes, og opsøge fundatserne, for :at man kan se, hvad gods der ligger til vi-karierne. (10) Magistraten havde imidlertid sine vanskeligheder med at få adelen til at holde fingrene fra dette vi-kariegods, og i 1571 måtte man igen påkalde kongens hjælp. 4. oktober 1571 udsteder han et åbent brev om, at han har bragt i erfaring, at der er nogen, der forgriber sig på indtægterne af det nævnte vikariegods, og at man ulovligt bruger bønderne på det til ægt og arbejde. Det må ikke ske. Der fastsættes regler for fordelingen af indtægterne mellem de tre kirker, Vor Frue, Helligest og Nicolai: Sognepræsterne skal oppebære indtægterne, fordele dem blandt kirketjenerne og årlig gøre biskoppen og de to ældste borgmestre regnskab for oppebørselen. Bisp og borgmestre skal hjælpe "prædikanterne« med at »forsvare« godset, de skal påse, at heller ikke præsterne forgriber sig på det, og de skal sørge for at få samling på de dokumenter, der findes desangående, (11)

Vi ser biskop og magistrat stå sammen niod adelen i denne sag, og åbenbart sådan at de har kongen på 'deres side. Kongens velvilje overfor de københavnske kirker gav sig i øvrigt en række udslag - også kontante. 15. november 1555 fik lensmanden på Roskildegård Hans Barnekov således ordre til at yde sognepræsterne til Vor Frue, Helliggejst og Nicolai og deres kapellaner 3 læster korn for det pågældende år, som kongen »efter sædvane« har givet dem."(12) 28. december 1580 nævnes i forordningen om husholdningen og udspisningen på Københavns slot bl.a. sognepræsten ved St. Nicolai Kirke, der »for sin umage med kongens folk« skal have 15 daler årlig, ligesom både han og sognepræsten ved Helligåndskirken får årsfetalje fra slottet.(13) I proviantskriverens instruktion af 30. januar 1621 fastsættes den årlige genant for sognepræsten ved Nicolai Kirke til 1½ pd. rug, 2 pd. byg, 1 okse, 4 svin, 12 gæs, 6 lam, ½ td. smør, 2 tdr. sild, 1 td. torsk, 4 voger bergfisk og 1 td. ærter. Det samme får præsten ved Helliggejsts.(14) Disse satser går igen senere.(15)

Kongen havde også optrådt som mellemmand mellem borgerne og adelen i 1586, da sognemændene i St. Nicolai sogn var begyndt at bygge deres kirke et tårn, men havde svært ved at magte gennemførelsen af opgaven økonomisk. Kongen henvendte sig da til de adelige, som havde gård i sognet, om støtte. Deres antal ses at have været ganske betydeligt. (16)

Det foreliggende kildemateriale, så sparsomt og spredt det end er, lader ingen tvivl mulig om, at Helligåndskirken og Nicolai Kirke i det væsentlige har været underlagt bystyrets kontrol og forsvar med kongen som en til tider særdeles aktiv øverste myndighed.

Vor Frue Kirke var både universitetskirke og sognekirke. Dens styre måtte derfor lægges i hænderne på både konsistorium og magistrat, og også her greb kongen ofte direkte ind i forholdene. Kirkens økonomiske styrelse lagdes i hænderne på to værger, hvoraf den ene skulle være en repræsentant for »de højlerdes, medens den anden skulle være en borger, valgt af universitetets rektor og dekaner i forbindelse med de fire borgmestre og 10 sognemænd.

Hvordan denne komplicerede ordning virkede i praksis, ved vi meget lidt om. Derimod ved vi, at præstevalget undertiden gav anledning til stridigheder mellem de to parter, konsistorium og magistrat. I det 16. århundrede gik det dog længe ganske godt, fordi universitetet tog hensyn til borgerskabets ønsker. Men 1598 afgjorde professorerne et præstevalg på egen hånd, og der var nu åben konflikt om spørgsmålet. 1630 kendte en kongelig rettertingsdom, at professorerne ved universitetet havde kaldsretten til Vor Frue Kirke, men de skulle dog, når de havde valgt en præst, »for enigheds skyld« give meddelelse om valget til de borgmestre og rådmænd, der boede i sognet. Unægtelig et magert resultat for magistraten! Den af kirkeværgerne, som udelukkende var valgt af universitetet, blev også efterhånden den mest indflydelsesrige af de to værger ved kirken. (17)

Oversigt over Magistratens virksomhed som kirkepatron i tiden efter reformationen

Kirke	tidsrum for patronatet	<i>jus vocandi</i> for sognepræster	<i>jus vo-candi</i> for kapellaner	overtilsyn med økonomi mv	anmærkninger
Vor Frue	1536-(1630)	1536-1598(1630)	Magistraten var patron sammen med konsistorium, der var den dominerende partner		
St. Nicolai	før 1536-1804	til omk. enevældens indf.	til 1804	hele perioden	Kirken brændt 1795, sognet ophævet 1804
Helligånds	1536-i dag	til og med 1665	til 1809	do	
Vor Frelzers	1696-i dag	aldrig	aldrig	do	
Trinitatis	1869-i dag	aldrig	aldrig	do	forrige patron: konsistorium
St. Pouls	1877-i dag	aldrig	aldrig	do	
St.Jakobs	1878-i dag	aldrig	aldrig	do	
St.Maahæus	1880-i dag	aldrig	aldrig	do	
Hellig Kors	1890-i dag	aldrig	aldrig	do	
St. Andreas	1900-i dag	aldrig	aldrig	do	

Medens udtrykket patron almindeligt benyttes om adeliges forhold til kirker i perioden mellem reformationen og enevældens indførelse, synes man at have undgået det, for så vidt angår magistratens forhold til de københavnske kirker. Nu må man naturligvis i denne forbindelse holde sig for øje, hvor spredt kildematerialet i virkeligheden er, ligesom rene tilfældigheder kan spille ind. Men det er dog værd at erindre, at det i recessen af 30. oktober 1536 hedder, at kongen skal have, nyde og beholde jus patronatus til alle prælaturer, digniteter og andre len, som kronen og bisperne har haft at forlene, men at adelen og ridderskabet må nyde og beholde jus patronatus til de kirker og gejstlige len, de har brev og segl på, (18) I kirkeordinansen 1539 anføres i afsnittet om præstevalg: »Men huor som nogre ere, de rettighed haffue aff Arrildz tiid at forlene nogre kircker som sande Patroner der til ...«. Her tales altså ikke specielt om adelige, og næste afsnit handler netop om, at det i købstæderne er borgmestre og råd, der skal indstille kandidater til præsteembederne.¹⁹ Dog længere fremme i ordinansen hedder det: »Der som Ridermendz mend oc Adel baffuer Jus patronatus til nogen Sogne Kirke, Da naar Sognepræsten døør, maa de sielffue forlene samme Kircke den som de wille wden (d.v.s. unde den) ...«. (20) Der er således grund til at tro, at man på den tid har forestillet sig, at patronatsretten var noget, der især kunne komme på tale på landet, hvor naturligvis kun adelige godsejere kunne komme i betragtning som patroner.

For københavnske kirkeforholds vedkommende stiles kongebreve til borgmestre og råd, eller til borgmestre, råd og kirkeværgere. Men at kirkeværgerne ikke har været en institution, der var

sideordnet med magistraten, ses bl.a. af, at de skulle aflægge deres kirkeregnskaber for den. (21) En vis parallelisme kommer dog tilsyneladende til orde i slutbestemmelsen i borgmester Mikkel Vibes gavebrev til Nicolai Kirke af 29. september 1616. Det hedder heri: »At dette forskrevne saaledes ubrødeligen skal holdes og ved Magt blive, haver jeg heraf ladet forfærdige tvendeenslydende Breve, det eene leveret Kirke-Værgerne til Set. Nicolai udi Forvaring, og det andet overantvordet mine kimre Medbrødre, Borgemestere og Raad her sammesteds, hos andre velordnede Fundatzer paa R.aadhuset at ind-legge; Hvorefter de haver lovet fra dennein og deres Efter-kommere, saavel som Kirke-Værgerne, at lade have Indseende, at denne Forordning icke bliver krænket eller for-andret i nogen Maade«. (22)

I det foregående er nævnt, at kirkeværgerne ved Nicolai Kirke i flere tilfælde var medlemmer af magistraten. Da kilderne ikke oplyser alle navne på værgerne, kan det ikke afgøres, om det var en fast regel, at en af de to værger skulle være et magistratsmedlem eller i hvert fald plejede at være det. Også blandt Helligåndskirkens værger i det 16. århundrede træffes magistratspersoner, bl.a. borgmester Peder Jensen (1548) og rådmand Jens Vibe (død 1594).(23) Det tør da hævdes, at værgerne i denne pe-riode kommer fra den borgeroverklasse, som havde bystyret i sin hånd, i .det omfang dette styre var overladt til borgerne selv. Det har utvivlsomt været eftertragtede æreshverv. 1621 træffes således storkøbmanden Johan Post som værge for Helligåndskirken. (24) De nærmere regler for valget - om .der i det hele taget har været nogen - kendes ikke. Kirkeordinansen foreskriver blot, at de skal vælges. (»Til huer Sogne Kircke y Kiøbstederne skulle uduelies to Kircke werier eller diaconer, som skulle haffue register paa alt Kirekens rente.. . Oc gjøre... huert aar r egenskab obenbare udi Raadzens næruerelse.«) (25)

Når kongen i et enkelt kendt tilfælde indsættes som en slags øverste kirkeværge, tør man næppe deraf drage anden slutning end, at det har været de særlige omstændigheder ved denne sag, der har bevirket det. 26. januar 1633 skænkede Anne Johansdotter, enke efter Hans Hoft, 4000 rigsdaler til Nicolai Kirke og beder i gavebrevet kongen være kirkens »fader og forsvar«, om nogen skulle rejse indvendinger mod gaven. (26) Men hun var på det pågældende tidspunkt under mistanke for grov skattesvig mod kronen - en undersøgelse blev sat i gang en måned senere" ---- så hun har haft sine særlige grunde til at gå kongen under øjnene.

Sammenfattende kan det siges om perioden 1536-1659, at magistraten fører et faktisk forsvar for de københavn-ske kirker, specielt Nicolai og Helligånds, men at spørgs-målet om jus patronatus til disse kirker er lidt uklart, fordi kongemagten tid efter anden blander sig temmelig meget i deres forhold, medens kirkerne og deres præster på den anden side har solid materiel fordel af denne kongens holdning. Da jus patronatus synes at have været et adelsprivilegium, er det naturligt, at de borgerlige kredse i hovedstaden ikke bestræber sig synderligt for at fremhæve deres formelle ret. At de reelt forstod at holde uønskede adelsindgreb overfor deres kirker borte, er tydeligt.

Andetsteds, især på landet, udvidede adelen stadig sin kontrol med kirkerne, og det lykkes for de adelige godsejere at få givet patronatsretten et helt nyt og økonomisk set meget mere vidtgående indhold. De ville simpelthen have hele 'administrationen af kirkerne i deres hånd, de ville disponere over kirkernes indtægt og formue mod at holde dem ved lige, og de ville først og fremmest have lov til at stikke det overskud, der blev af indtægterne, når kirken var holdt

nødtørftigt ved lige, i deres egne lommer. Og de nåede deres mål. Christian IV's Store reces af 27. februar 1643 legaliserer disse forhold, Danske Lov 1683 fastslår, at dette er lovens opfattelse af jus patronatus, (28) og da generalprokurøren Henrik Stampe i 1777 skulle definere patronatsretten til kirker, kunne han ganske kort slå fast, at jus patronatus er en ret til at oppebære kirkens indkomster af tiende, landgilde m.v. mod at holde kirken ved lige og i god stand samt undertiden tillige til at besætte præste- og degneembedet. Jus patronatus kan afhændes, pantsættes o.s.v., men patronatsrettigheden betyder ikke, at indehaveren ejer kirken selv eller dens gods. (29) Derimod er altså kirkepatronen nu - i modsætning til, hvad der var tilfældet i middelalderen - berettiget til at disponere over kirketienden.

Magistratens patronatskirker blev næppe genstand for en sådan udbygning, tværtimod. Kirkerne fik skænket rige gaver af borgerstanden. (30) Når deres økonomi alligevel blev anspændt i løbet af, det 18. århundrede, skyldes det andre årsager. For Helligåndskirkens vedkommende var det branden 1728. Den hærgede kirken, og en lille opsparet formue gik tabt. (31) Nicolai Kirke på sin side kom i økonomiske vanskeligheder i løbet af det 18. århundrede på grund af lidt for flotte byggearbejder dels på kirken og dels på præsteboligen. (32)

Fra slutningen af det 17. århundrede er betegnelsen patron imidlertid i brug om magistraten. Det hedder således i et skøde fra 1677, udstedt af Nicolai Kirkes værger, at udstedelsen sker med »bemeldte Kirkes Patroner, vores Welædle Magistrats Villie og Samtøcke«. (33)

Nu var imidlertid også i al fald en hindring for magistratens formelle besiddelse af kirkepatronat ryddet af vejen. Ingen ville med rette kunne bestride dens adkomst til at være patron ud fra det synspunkt, at dette var et adelsprivilegium; thi ved privilegiebrevene af 24. marts 1659 og 24. juni 1661 havde Københavns borgere lige adgang med adelen til »officia og honores«. (34)

Måske kunne det også nu være ganske klogt at få understreget, hvor patronatsretten til de københavnske borgeres kirker lå; thi hvor der ikke ellers var nogen patron til en kirke, betragtede kongen sig efter enevældens indførelse som indehaver af jus patronatus, 1660 pålagde Frederik III de sjællandske kirker, som ingen andre havde patronat til, en årlig afgift, og 1684-87 .afhænder kronen i stor stil kirker, den havde patronatsret til, og i salget medfølger denne ret som en selvfølge.(35) Da København derfor i 1696 fik en ny sognekirke, var der al mulig grund til at få slået fast, at magistraten var dens patron.

1586 var St. Peders Kirke (Petri) på ny 'blevet taget i brug, men til et særligt formål, nemlig som sognekirke for byens tyske menighed, og da Holmens menighed oprettedes 1617, var der også tale om noget specielt. Det er først, da det efter langvarig nøje og med stor bekostning lykkes at få bygget en kirke på Christianshavn, at der bliver tale om en ny egentlig sognekirke. Denne kirke, Vor Frelsers Kirke, indviedes 1696, og magistraten blev, som nævnt, kirkepatron. (36) Allerede før kirken var færdig, havde magistraten varetaget dens tarv, bl.a. ved 1687-88 at optage en række lån på dens vegne, dels hos forvaltere af umyndiges midler, dels hos Køges magistrat. (37)

I det 18. århundrede byggedes et lille antal kirker i København, alle til specielle formål, og uden at magistraten fik anledning til at overtage noget patronat. Derimod træder patronatets karakter efterhånden noget klarere frem.

Kodifikationer af patronatsforholdet foreligger fra det 18. århundrede dels i form af et kgl. reskript til magistraten af 1. april 1740 om, at yngste rådmand herefter altid skal påtage sig forstanderiet for Var Frelsers, dels i § 11 i instruktionen for Københavns magistrat af 28. august 1795, hvori det dog blot hedder, at magistraten som patron for Nicolai, Helliggejsts og Vor Frelsers kirker skal iagttage de den i denne egenskab ved loven og anordningerne foreskrevne pligter.

2½ måned før denne sidstnævnte instruks udgik, var Nicolai Kirke imidlertid brændt, og foreløbig blev den ikke genopbygget. Dens sogn nedlagdes 12. december 1804, og menigheden fordeltes på allerede eksisterende kirker. Magistraten havde derved mistet en af sine patronatskirker.

Retten-til at kalde sognepræsterne ved magistratskirkerne var ved enevældens indførelse gået over til kongen - (se dog side 387 om præstevalget 1665 ved Helligånds), hvorimod magistraten havde bevaret kaldsretten vedrørende kapellanerne ved Nicolai Kirke og Helligåndskirken. At problemet kunne forme sig nok så speget, i al fald hvor det drejede sig om det nederste kapellani ved St. Nicolai, viser følgende episode.

18. dec. 1659 fik Jens Christensen Fischer kaldsbrev på dette kapellani. Brevet udstedtes af sognepræst og kirkeværger, men der anføres i det, at kaldelsen sker »med wellwise Borgemestere oc Raads her i Sognet, saa oc de Eldste oc heste Sognemends willie oc saiuptyeke" (38) 1678 skulle der udnævnes en efterfølger til kapellaniet, idet Fischer - i al fald ifølge eftermandens kaldsbrev -- var død (Wiberg (39) hævder derimod, at han var blevet befordret til det øverste kapellani og døde 1699). Man samlede sig om Nicolai Henriksen Tisdorph, der var en broder til sognepræsten ved samme kirke Michael T., og der udarbejdedes koncept til et kaldsbrev, efter hvilket kapellanen blev kaldet af præsidet, borgmestre og rådmænd, sognepræsten ved Nicolai samt denne kirkes værger, Men så gjorde sognepræsten, magister Michael, knuder. Han ville ikke stå som medudsteder af et sådant kaldsbrev. Det var ham og kirkeværgerne alene, der havde retten til at udstede det, hævdede han. Thi den nederste kapellan var hans personelle kapellan, som han delvis lønnede. (40)

Magistraten fastholdt imidlertid sine rettigheder og gav i en skrivelse af 17. april 1678 hr. Michael en grundig redegørelse for forholdene. Det nævnes, at stillingen som nederste kapellan ved Nicolai oprettedes 1578, fordi den daværende eneste kapellan var gammel og svag, i hvilken anledning sognepræsten af magistraten fik tilladelse til at kalde sig en »huus cappelan, som han selv måtte skaffe hus og underholdning. (41) I den følgende tid forsøgte præsterne efterhånden at få den økonomiske byrde ved dette kapellani væltet over på kirken og menigheden, og dette lykkedes til en vis grad.' Den oprindeligt personelle kapellan var på indeværende tidspunkt at betragte som en ordinær kapellan, som både fik offer og præstepenge såvel som bolig og løn af kirkens midler. Præst og kirkeværger havde hidtil kaldet denne kapellan, men selv hundrede år hævde kunne ikke opveje den kendsgerning, at dette måtte tilkomme magistraten. »Magistraden har icke allenigste før dend kongelige Souverainitet men end och siden af sær Kongelig Naade,

ligesaavel Jus patronatus til Helliggiestes och St. Nicolaj Kirche som Professorerne til Vorfrue och Threfoldigheds Kircher«.

I magistratens argumentation indgår endvidere bl.a. det meget rimelige ræsonnement, at da det øverste kapellani i almindelighed ved ledighed besættes med indehaveren af det nederste kapellani, ville sognepræsten i realiteten ved at have retten til at kalde den nederste kapellan også være den, der kom til at bestemme besættelsen af det øverste. At den øverste kapellan tilmed undertiden rykkede op i selve sognepræsteembedet, gjorde naturligvis ikke sagen mindre vigtig.

Skrivelsen endte med, at magistraten tilbød sognepræsten, at han kunne lade være med at underskrive kaldsbrevet og udstede sit eget kaldsbrev til kapellanen ved siden af magistratens («dog at det blifuer Raadstuen, vores Kaldzbref og voris effter komme udi Jure Patronatus v-præjudicerligt»). Men det tilføjes, at denne indrømmelse sker af hensyn til den almindelige agtelse, man har for magister Michael. For os at se må det dog også forekomme rimeligt, at sognepræsten, der stadig betalte en del af den nederste kapellans løn, fik adgang til at slutte sin egen kontrakt med embedets indehaver, og dette har efter alt at dømme også været i magistratens tanker.

I 1803 blev det udtrykkeligt fastslået i en resolution fra Danske Kancelli (15. febr.), at magistraten havde kaldsretten til kapellanerne ved Nicolai og Helligånds. (42) Men forordningen af 3. juni 1809 (§ 2) bestemte, at kaldsret, som hidtil havde været forbundet med visse embeder eller med stiftelsers bestyrelse, nu forbeholdes kongen.

Tilbage stod da kun kontrollen med kirkernes økonomi, brug af kirkebygningen, ansættelse af underordnede funktionærer o.lign.

I 1869 får magistraten en ny kirke lagt under sin patronatsmyndighed. Det blev Trinitatis. Opførelsen af denne kirke var påbegyndt i Christian IV's tid, men først 1656 var den så vidt færdig, at den kunne indvies, og i 1658, da dens forhold endelig ordnedes, gav kongen patronatsretten til universitetet, idet planen med kirken var, at den skulle fungere som studenterkirke, medens dens tårn, Rundetårn, skulle tjene videnskabelige formål, være astronomisk observatorium. Desuden skulle kirkens øverste stokværk rumme universitetets bibliotek.

Allerede i det 17. århundrede påbegyndes en udvikling, der peger bort fra den oprindelige plan med kirken, idet den blev almindelig sognekirke for den menighed, der skulle have hørt til den aldrig fuldførte St. Anna Rundt. Observatoriet og biblioteket findes derimod i de dertil bestemte dele af kirken indtil 1861, dog med en afbrydelse efter 1728, da en del af kirken brændte.

I løbet af det 19. århundrede udviklede kirkens økonomi sig noget uheldigt, samtidig med at kirkebygningen i stadig højere grad kom til at trænge til gennemgribende reparationer. 1839 nedsatte så kirkens patron, konsistorium, en komite, der skulle afgive betænkning om, hvorledes der kunne tilvejebringes balance mellem kirkens indtægter og udgifter. Denne komites virke medførte, at Danske Kancelli i 1841 henvendte sig til borgerrepræsentationen og magistraten og spurgte, hvorledes man ville stille sig til, at der pålignedes menigheden en afgift på i alt 10.000 rdl.,

ligesom det spørgsmål blev rejst, om der ikke kunne ydes kirken hjælp fra Niels Brocks legat til stadens almindelige bedste, der er henlagt under byens styre. Borgerrepræsentationen lod sagen gå i udvalg, og i 1842 erklærede forsamlingen, at det foreløbig burde undersøges, om det efter kirkens forhold til universitetet overhovedet skulle være nødvendigt for den at søge hjælp hos menigheden eller det nævnte legat. I al fald kunne forsamlingen ikke gå med til, at der blev ydet kirken nogen hjælp af legatet, og mente desuden, at hvis ligning på menigheden ikke kunne undgås, burde den indskrænkes til 8.000 rdl., fordelt på 4 år. Og efter at nye oplysninger var indhentet, stillede borgerrepræsentationen sig på det standpunkt, at den overhovedet ikke kunne gå med til, at kirkens gæld dækkedes ved tvungne bidrag fra menighedens medlemmer.

Der fulgte en række langvarige og besværlige drøftelser, der foreløbig ikke førte til noget resultat. (43) År gik hen, og kirken forfaldt mere og mere." Men 3. december 1863 fik man et alvorligt memento om, hvor farlig situationen var. Under ringning med klokkerne den dag styrtede den øverste del af spiret på klocketårnet ned.(44) Det satte fart i sagen. Nye forhandlinger fulgte, og 30. oktober 1866 tilskrev magistraten borgerrepræsentationen: »Det synes .., uforsvarligt at lade Kirken længere være i den brøstfældige og trængende Tilstand, hvori den er, blot fordi man ikke kan blive enig om, hvorfra Midlerne skulle tages, og saafremt derfor ikke Hjælp kan faaes andetsteds fra, bør man ikke betænke sig paa at ty til de Kilder, som ere til Raadighed«.

Byens styre var altså nu sindet at hjælpe, men ganske naturligt ønskede man da til gengæld at få nogen indflydelse på kirkens ledelse. Konferentsråd J. E. Larsen havde i 1846 som universitetets talsmand i en betænkning hævdet, at der ikke påhvilede universitetet nogen juridisk forpligtelse til at bidrage økonomisk til kirkens reparation og dækningen af dens gæld. Magistraten kan nu føre hans (og dermed universitetets) argumenter i marken med henblik på afvikling af universitetets patronatsret over denne kirke. Man fremfører hans argumentation om, at kirken oprindeligt har været en studenterkirke, men at dette bånd mellem kirke og universitet i tidens løb har tabt al betydning. Desuden nævner magistraten, at det »Sameieforhold«, der tidligere dannedes ved tårnets og kirkeoverbygningens benyttelse af universitetet (henholdsvis som observatorium og bibliotekslokale) nu må antages at ville bortfalde. »Det synes da at ligge nærmest«, hedder det i nævnte skrivelse, »at Patronatet gaaer over til Magistraten i Lighed med de andre Sognekirker, sone have en ublandet borgerlig Menighed, nemlig Helliggeistes og Vor Frelsers. Vel blev Patronatet for Johannis Kirken i sin Tid ordnet anderledes, idet samme kom til at bestaae af Overpræsidenten og Biskoppen ..., men dette skete imod Magistratens og Borgerrepræsentationens Indstilling, og uden at der blev givet dem Lejlighed til at yttre sig derom...«. (45)

Kommunen skaffede altså de fornødne penge og fik 1869 (vgl. resolution af 29. december 1868, plakat af 17. februar 1869) det ønskede patronat over Trinitatis Kirke.

Begivenhederne omkring stadens overtagelse af patronatet over Trinitatis gav den kommunale kirkepolitik en retning, som skulle blive holdt i de næste ca. 30 år. Men nogle år forud - nemlig i 1859 - var der, som nævnt. i det forrige, ved ordningen af Johanneskirkens styrelse truffet afgørelse om en ordning, der holdt den kommunale indflydelse ude. Man havde dengang

negligeret kom-munens ønske om at blive kirkepatron, og det til trods for, at staden havde skænket grunden til den nye kirke og skaffet 26.200 rdl. af legatmidler til dens opførelse. (46)

Men ønsket om at blive patron synes fremført med ringe styrke, (47) så ringe, at man får den tanke, at der enten i borgerrepræsentationen var ret beskeden interesse for sagen, eller at man på grund af den debat, der i de dage (efteråret 1859) foregik om Monrads kirkeforfatningsudkast, (48) har ønsket at stå frit.

Patronatet for Johanneskirken kom til at bestå af Sjællands biskop og Københavns overpræsident. Biskop var da den magtfulde kirkepolitiker Mortensen. Også det kan have spillet en rolle, da ordningen blev truffet.

Samtidig oprettedes en kirkeinspektion, bestående af 3 medlemmer, og et af dem skulle vælges af borgerrepræsentationen, der således ad denne vej fik en vis andel i kirkens styrelse. Af de to andre medlemmer skulle sognepræsten være den ene, og det andet skulle udpeges af patronatet. Mellem patronatet og kirkeinspektionen opstod der imidlertid hurtigt et spændt forhold. Patronatet synes at have grebet stærkt ind i kirkeinspektionens arbejde selv i de mindste detaljer, ligesom det ved overdrevet bureaukrati og i al fald i et enkelt - vigtigt - anliggende ved langsommelighed kom til at genere kirkeinspektionen i dens arbejde. Noget der i indviede kredse kan have fremkaldt modvilje mod denne form for patronatsordning.

Konflikten mellem patronat og kirkeinspektion ved Johanneskirken viser, hvor omfattende beføjelser et patronat havde - eller kunne tiltage sig. Det skulle naturligvis have forelagt alle spørgsmål om erhvervelse af fast ejendom, f.eks. til begravelsesplads, desuden skulle det godkende instruktionen for kirkens betjening, godkende afholdelse af kirkekoncerter etc. 1 det hele taget skulle patronatet have indseende med kirkens økonomi, og patronatet ved Johanneskirken gik her så vidt, at det i decisionen til regnskabet for 1863 udtalte, at inspektionen for fremtiden ikke måtte foretage nogen udbetaling af kirkens kasse ud over 20 kr. uden først at have indhentet patronatets tilladelse, og det til trods for at ingen foreliggende sag gjorde en sådan rigorisme forklarlig, og til trods for at der i inspektionen sad en mand som arki-var P.D.Feilberg, der havde udført et kæmpearbejde for kirkens opførelse, bl.a. ved indsamlingen af midler hertil (49) - En anden af patronatets hovedopgaver var endnu på det tidspunkt besættelsen af embeder og bestillinger som klokker, kantor, organist, graver, portner, stolekone etc, samt at fastsætte disse personers løn, honorarer og arbejdsforhold. Alt i alt kunne patronatet altså i givet fald komme til at betyde adskilligt for en kirkes forretningsgang.

Da St. Stefans Kirke (opført 1873-74) indviedes 26. december 1874 som sognekirke for en del af Nørrebro, som hidtil havde ligget til St. Johannes Kirke, fortsatte man linien fra Johanneskirken, for så vidt angik patronatsforholdene. Overpræsident og biskop blev patroner, og en kirkeinspektion oprettedes under sædvanlige former. Såvel grunden som midlerne til kirkens opførelse var skaffet til veje ved privat initiativ, og det ses af borgerrepræsentationens forhandlinger 19. oktober 1874, at magistraten først på dette sene tidspunkt er draget med ind i sagens behandling. (50)

De her nævnte kirkeproblemer i forbindelse med den kendsgerning, at byens voldsomme vækst i årene efter voldenes fald gjorde kirkebehovet stadig mere intenst og generende, måtte naturnødvendigt rejse en debat om, hvilken pligt de kommunale myndigheder havde til at forsyne staden med kirker. På den ene side var tidens åndsliv kun i mindre grad koncentreret om menighedslivet. Ikke blot kirkefjendtlige strømninger, men også stor ligegyldighed overfor religiøse spørgsmål mødte kirken og dens mænd i hovedstaden, og det sidste var nok alvorligere for dem end det første. På den anden side måtte resultaterne af kirkemangelen: massedåb, bunkebryllupper og massebegravelser, (51) appellere om ikke til andet så til almindelig anstændighedsfølelse.

Under forhandlingerne om en ny kirke ved Valdemarsgade på Vesterbro i 1875 blev der i borgerrepræsentationen givet udtryk for, at der havde været ført debat om disse problemer i byens styrelse, og at, der ikke havde hersket enighed. Det meddeles nemlig her (20. december 1875), at der i magistraten har været rejst tvivl om, hvorvidt det ligger indenfor kommunens område at yde direkte pengetilskud til opførelse af kirkebygninger, men et flertal i magistraten er nu kommet til den anskuelse, at kommunen ikke bør afholde sig fra at yde moderat bidrag. Blandt betingelserne for, at kommunen træder hjælpende til, er imidlertid, dels at menigheden selv skaffer en vis betydelig sum ved frivillige bidrag, dels at patronatet til sin tid overgår til Københavns magistrat. (52)

Forinden man var kommet så vidt, havde man allerede af legatmidler (Niels Broeks legat til stadens almindelige bedste) skaffet 70.000 kr. til opførelsen af St. Pauls Kirke, som havde været under arbejde siden 1872 (53) Senere kom beløbet op på i alt 90.000 kr., og da denne kirke stod færdig, overtog magistraten patronatet (vgl. resolution af 3. februar 1877). Linien fra Trinitatissagen lægges altså fast.

1876-78 opførtes St. Jakobs Kirke på Østerbro. Til den skænkede kommunen grunden og 40.000 kr. 1878 fuldførtes den foran omtalte kirke på Vesterbro. Den fik navnet St. Matthæus Kirke. Kommunens bidrag blev en del af grunden samt 40.000 kr. til opførelsen. For begge disse kirker blev magistraten patron (vgl. resolution af 5. juni 1878 og 25. oktober 1880; rådstueplakater af 20. juni 1878 og 4. november 1880). 1880 indsættes forbehold »for det Tilfælde, at der i Tiden maatte foregaa en almindelig Omordning af Patronatsforholdene for Stadens Sognekirker«.

Når kommunen i disse år går så forholdsvis aktivt ind for kirkebygningssagen, er en af de væsentligste grunde nok den, at magistratens 1. afdeling i 1873 havde fået en borgmester, der følte sig stærkt engageret i spørgsmålet. Det var den dengang kun 38 år gamle højesteretsadvokat H. N. Hansen, en mand med et kristent livssyn, betydelig social forståelse og store administrative og organisatoriske evner.

I 1885 tog han et direkte initiativ. Sammen med stiftsprovst C. Rothe udsendte han en indbydelse til 17 mænd til at træde sammen med dem for at træffe foranstaltninger til at tilvejebringe nye kirker, navnlig i Nørrevold-kvarteret og Nardvestkvarteret. Blandt medlemmerne af denne komite, der almindeligt kaldes kirkebygningsskømitéen, var bl.a. departementschef Fontenay, professor Fredrik Nielsen, rådmand Peter Abrahams, sognepræsterne Th. Sk. Rørdam, Axel Rindom, Harald

Stein, A. Voll, dr. theol. Kalkar, overretsassessor Florian Larsen, fabrikant Hiittemeier, murermester Hans Fussing, gros-serer Isberg, tømmermester J. C. Jørgensen o.fl. Stiftsprovst Rothe blev formand, borgmesteren næstformand, og, der nedsattes et snævrere forretningsudvalg, hvori bl.a. rådmand Abrahams fik sæde. Der var således knyttet for-bindelse såvel til kommunen (gennem borgmester og rådmand) som til staten (gennem departementschefen), ligesom både handel, industri og håndværk var repræ-senteret.

I februar 1886 havde medlemmer af komiteen foretræde for både kongen, kronprinsen og kultusministeren.

Tidspunktet var imidlertid ikke det gunstigste for sagens fremme, idet landet og i høj grad også hovedstaden var inde i en økonomisk depressionsperiode, der gjorde mulighederne for at fremskaffe penge fra offentlige og private kilder meget begrænsede. Man så sig snart nødsaget til at afskrive tanken om to nye kirker og samle kræfterne om den ene. Det blev den kirke, som senere fiknavnet Helligkors Kirken. (54)

Den indviedes 19. januar 1890. Den havde da kostet 300.000 kr., og Københavns kommune havde stillet 60.000 kr. og grunden til rådighed. Magistraten blev kirkepatron (kgl. resolution af 7. januar 1890).

Den sidste kirke, hvortil magistraten sikrede sig patronatsret, blev St. Andreas kirken, hvortil kommunen skænkede grunden (kgl. resolution af 21. december 1900) . Forud for denne kirkes opførelse foregik der en til tider temmelig skarp offentlig debat om, hvilken holdning, de kommunale myndigheder burde indtage til spørgsmålet om at støtte bygningen af nye kirker, ligesom. den grund, kommunen stillede til rådighed, ikke tilfredsstillede alle. I borgerrepræsentationen kom synspunkterne til orde - til dels - i næsten lidenskabelige vendinger - i møder i forsommeren og efteråret 1896 samt i januar 1897. (55)

Det var nu tydeligt, 'at der i store dele af offentligheden var uvilje mod, at kommunen som sådan støttede kirkebyggeriet økonomisk, og samtidig viste en lægmandsbevægelse, at det ved indsamlinger var muligt, at skaffe private midler til omfattende kirkebyggerier.

Udviklingen var trådt ind i en helt ny fase.

Henvisninger

Der henvises almindeligvis ikke til sådanne håndbøger som Traps Danmark, lov- og reskriptsamlinger o. lign.

1. Allerede 1842 publicerede biskop C.T.Engelstoft en omfattende og yderst grundig undersøgelse af patronatsbegrebet. Theologisk Tidsskr. 6. bd. 201 ff. - Se også: P. Severinsen, Folkekirkens Ejendoms-Historie (1920) 9 m.fl.st.; Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie (1940) 403 ff; Håndbog for danske lokalhistorikere, red. af Johan Hvidtfeldt (1952-56) 388 (den pågældende artikel er skrevet af Bjørn Kornerup).

2. Arild Huitfeldt, Kong Frederik I's Historie (1597) 229 f. Bjørn Kornerup, Helligaandskirken i København (1949) 233. Danmarks Kirker, udg. af Nationalmuseet. København, Helligåndskirken v. Jan Steenberg (1958) 628.
3. Kornerup i Kirkehistoriske Samlinger 6, VI, 401 ff.
4. Kornerup, Helligaandskirken, 237.
5. Københavns Diplomatarium II, 310 ff.
6. Sstds. I, 422, 444, IV, 290, 383.
7. Jvfr. Danmarks Kirker, S. Nicolai Kirke, 462.
8. Kancelliets Brevbøger, udg. af rigsarkivet, 1609-15, 704.
9. Kane. Brevb. 1566-70, 13, 15, 23.
10. Kane. Brevb. 1551-55, 350.
11. Kane. Brevb. 1571-75, 74 f.
12. Kane. Brevb. 1551-55, 406.
13. Kane. Brevh. 1580-83, 192 ff.
14. Kane. Brevb. 1621-23, 21.
15. Kane. Brevb. 1624-26, 365.
16. Kane. Brevb. 1584-88, .513 f.
17. H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets historie I (1869) 79. Bjørn Kornerup, Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie (1929 - 30) 224ff. Pontoppidan, Annales Ecelesiae III (1747) 537, 796. Sml. den affære fra 1641, som skildres i H.M. 4, rk. IV. bd. s. 711.
18. H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I (1883) 5.
19. Sstds. 75.
20. Sstds. 101.
21. Sstds. 102. Kane. Brevb. 1588-92, 754.
22. Hofman, Fundationer IX (1763) 256.
23. Københavns Diplomatarium I, 422. Kornerup, Helligaandskirken, 155.
24. Hofman IX, 214 f.
25. Rørdam I, 102.

26. Hofman IX, 260 f.
27. Københavns Diplomatarium V, 147.
28. V. A. Secher, Forordninger og Recesser V (1903) 187. H. Matzen og J. Timm, Haandbog i den danske Kirkeret (1891) 640 ff.
29. H. Stampe, Erklæringer, Breve og Forestillinger VI (1807) 375.
30. Kornerup, Helligaandskirken, 237. Danmarks Kirker, S. Nicolai, 462.
31. Kbhvn.s stadsarkiv. Helligåndskirkens regnskaber 1727 ff. De ældre regnskaber er tabt.
32. Hofman IX, 252 f. Danmarks Kirker, S. Nicolai, 462.
33. Hofman IX, 283.
34. Københavns Diplomatarium I, 703, 772.
35. Engelstoft, anf. værk, 83 ff.
36. Vor Frelzers Kirke. Af Sognets og Kirkens Historie (festskrift 1946) 9 ff.
37. Københavns stadsarkiv. Vor Frelzers Kirkes kopibog for lån 1687-88.
38. Magistratens kopibog 1660-89, nr. 32.
39. Præstehistorie II, 173, 175.
40. Magistratens kopibog 1660-89, nr. 270. Jvfr. Oluf Nielsen, Kjøbenhavn V, 414.
41. Magistratens kopibog 1660-89, nr. 273.
42. Magistratens 1. hovedfag. Kollegiebreve 1803 nr. 46 (jvfr. j. nr. 240/1803, brev-nr. 89/1803).
43. Borgerrepr. Forb. 1866-67, 199 ff.
44. Rigsarkivet. Coitus-min. 1. dept. j. nr. P. 1727.
45. Borgerrepr. Forh. 1866-67, 207, 211 ff.
46. Sstds. 1875-76, 529.
47. Sstds. 1859-60, 212 ff.
48. H. J. H. Glædeshark, Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark. (1948) 394ff.
49. Fr. Thomassen, Sct. Johannes Kirke i København 1861-1911 (1911) 41, 46 ff.
50. Borgerrepr. Forti. 1874-75, 567.

51. Christian Gad, Et Storværk, Københavns Kirkesag 1852-1932 (1933) 12.
52. Borgerrepr. Forh. 1875-76, 529 ff.
53. Sstds. 529.
54. Københavns stadsarkiv. Forhandlingsprotokol for Kirkebyg-nings-Comiteen i København 1885-90.
55. Borgerrepr. Forh. 1896-97, 288 ff., 1247 ff., 1749 ff. - Jul. Steen og T. Høyer, St. Andreas Kirke (1926).